

## “KİTABİ-SİRETÜN-NEBİ”DƏ VƏ GÖYLƏ BAĞLI İFADƏLƏRDƏ DİNİ-MİFİK ANLAYIŞ

**Giriş.** Türklərin yaratdığı “Bozqır Mədəniyyəti”nin dünyada başqa bir oxşarı yoxdur. Bu mədəniyyətdə göylərin yüksəkliyinə inam türkə azadlıq, onun altında müstəqil yaşama arzusu, kainatın təsəvvür edilə bilməz nəhəngliyi ilə onu yaradanın qüdrətinin ülviliyini aşlamışdır (16. s. 223). Oturaq yaşayan insanların dar çərçivəli dünyasına qarşı yerdən yerə, iqlimdən-iqlimə keçib minlərlə heyvanı yaratdığı bir nizam daxilində saxlayıb çoxaltmaq, istehsalçı bozqır iqtisadiyyatına sahib olmaq (16. s. 222), təbiətin hər əzab-əziyyətinə sinə gərüb onunla mübarizə apararaq ona qalib gəlmək türk millətinə hər bir çətinliyin öhdəsindən gələn və saat dəqiqliyində işləyən bir sosial nizam yaratmaq duyğusunu bəxş etmişdir. Bunlarla birlikdə göylərin sərhəddini təyin etməyin və yerin dərinliklərini dərk etməyin mümkünsüzlüyü psixologiyasını da diktə edərək onun inanc fəlsəfəsində öz əksini tapmışdır.

İzzəddin Həsənoğlu XIII yüzildə Xorasanın İsfərayın mahalında dünyaya gəlmiş və Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk şairdir. Onun indiyə kimi cəmişi üç Türkcə şeiri məlum idi, ancaq 2009-cu ildə bir dostum vasitəsilə “Kitabı-Sirətün-Nəbi” adlı 367 vərəqlik əlyazma məsnəvisi tapıldı və o ildən başlayaraq əsər üstündə işləyib ərsəyə gətirərək Türkiyədə çap etdirdim. Həmin əsərdə dilə gətirilən müəyyən deyimlər (idiomatik ifadələr) mifologiya ilə bağlıdır. Məqalədə həmin mövzu üstündə dayanılmışdır.

İzzəddin Həsənoğlunu Azərbaycan şairi kimi ilk dəfə qeyd edən Fuad Köprülü olmuşdur (17, s. 77). Deyilə bilər ki, bütün araşdırmaçılar Həsənoğlunun üç Türkcə, iki Farsca şeirinin olduğunu yazmışlar (23, s. 140; 4, s. 20). Məşhur təzkirəçi Dövlətsah Səmərqəndi onun İsfərayında dünyaya gəldiyini, Şeyx Camalüddin Əhməd Zakirin müridi olduğunu qeyd etmişdir (10, s. 275). Onun ilk müəyyən edilən şeiri “Apardı könümünü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər” mısrası ilə başlayan qəzəlini Qıpçaq şairi Seyfi Sarayı Misirdə Fars şairi Sədinin “Gülüstən” adlı əsərini Türkcəyə tərcümə etdiyi zaman tərcümənin axırına əlavə etmiş bu şeir günümüzə kimi gəlib çatmışdır.

Həsənoğlunun “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisi hz. Məhəmmədin həyatı, mübarizələri və hz. Əli cənglərinə həsr edilmişdir. Həmin məsnəvidə göylə bağlı ifadələr də yer tutmuşdur. Göy, türk millətinin mifoloji inamında vahid görünməklə yanaşı çoxluğun da rəmzi olmuşdur (22, s. 83). “Əhməd Hərami Dastanı”nda bu inam, “Nə var Tanrı bir isə, iş ikidir” (3, s. 48) şəklində vurğulanmışdır. Səmanın bütöv olması ilə Tanrının tək olması arasında sınımaz bir əlaqə olduğundan türklər göyü müqəddəs saymışdır. Göy türklərin “Göytəngri” dedikləri Yaradıcının məkanındır (2, s. 35). Türk kosmoqoniyasında “Tanrı” eyni zamanda “göy” anlamına da gəlmişdir (15, s. 36). Orxon abidəsində “Tanrı kimi Tanrıdan olmuş Türk Bilgə xaqan” (24, s. 44) şəklində həmin mənaya işarət edilmişdir. Türklərin mavi rəngə önəm vermələrinin, o rəngdəki bozqurdu özlərinə rənz seçmələrinin səbəbi də bu düşüncədən bəhrələnmişdir. Gündoğan tərəf həmişə babalarımız tərəfindən digər yönərdən daha üstün tutulmuş, evlərin, otağ adlanan çadırların qapısı daim gündoğana açılmış, mavi rəng bu yönün rəmzi kimi təyin edilmişdir (14, s. 105). Əfsanəvi Hun hökmdarı Tanrıqut Baqatur (Metə xaqan) xaqan bu inamdan hərəkət edərək ordusunu dörd əsas yönə görə ayırmış və şərqdəki əsgərlərinin atları daim boz rəngdə olmuşdur (18, s. 406).

Quranda “Təriq” surəsinin 1-ci ayəsində Allah “Göyə və təriqə and olsun” (8, s. 590); “Şəms” surəsinin 5-ci ayəsində “Göyə və onu yaradana and olsun” (8, s. 594) şəklində and içmişdir. Göytanı dininə inanan əcdadlarımızın mifik anlayışındakı göyə yanaşma ilə Quran ayələri üst-üstə düşməkdədir. Bu səbəblə Azərbaycanda “göy”, “onun ucalığına” and içilir (6, s. 1313). Azərbaycan türkcəsində “başı ərşə çatmaq”, “başı göyə dəymək”, “başı uca olmaq”, “başı ucalmaq” şəklindəki deyimlər və “başın uca olsun”, “başın ərşə çatsın” (5, s. 94/95) şəklindəki alqışlar da qədim türk inamının Azərbaycanda davam etdirilən nümunələridir.

Bəqərə surəsinin 164-cü ayətində Tanrı belə buyurmuşdur: Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, içərisində insanlar üçün mənfəətli şeylər olan gəmilərin dənizlərdə üzməsində, quruyan yer üzünü Allahın göydən yağmur yağdıraraq yenidən diriltməsində, cins-cins heyvanları onun hər tərəfinə yaymasında, göylə yer arasında ram edilmiş küləyin və buludların bir səmtədən başqa səmtə döndərilməsində, (Allahın hikmət və qüdrətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır (9, s. 40). Əski Türklər göyü dairəvi bir çadıra oxşatmış (12, s. 292), dünyanın isə dördkünc olduğuna inanmışdır. Həmin inam və anlayış Azərbaycan xalqı arasında “dünyanın dörd bir küncü” (5, s. 199) şəklində ifadə edilməkdədir.

Köl Tigin abidəsinin şərq üzündə “Üstdə mavi göy, altı qara yer yaradıldığına ikisinin arasında insan oğlu yaradılmışdır” (24, s. 25) şəklindəki ifadə ilə Quranın “Nəhl” surəsinin 52-ci ayəsində “Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur!” (9, s. 226); “Bəqərə” surəsinin 117-ci ayəsində “Göyləri və yeri icad edən (yoxdan yaradan) Odur.” (9, s. 20) buyruqları arasında oxşarlıq vardır. Türkün mifik inamı ilə İslam dininə görə, Tanrının olduğu məkan əlçatmazdır, “Kitabi Dədə Qorqud”da Dəli Domrul bu həqiqəti “Ucalardan ucasan, kimsə bilməz necəsən?!” (13, s. 137), şəklində ifadə etmişdir. İzzəddin Həsənoğlu da göyü və yeri Tanrının yaratdığını aşağıdakı beyitdə vurğulamışdır.

Gögi-yiri ‘adəmdən bî-gümən

Göglü-gögsüz kim getürmüşdür ‘eyān 75 (7, s.119).

Türk millətinin qədim inamına görə xaqanlar Tanrının dünyadakı kölgəsi olmuş onlara hökmranlıq qutu da Göy tərəfindən verilmişdir. Bu səbəblə türklərin dövlətçilik anlayışında hökmranlıq daim ilahi mənşəli olmuşdur (26, s. 48). Bu

<sup>47</sup> Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

inam Bilgə xaqan abidəsinin quzey üzündə bu səbəblə “Tanrı lütfkar, mənim də taleim olduğundan xaqan oldum” (24, s. 47) şəklində dilə gətirilmişdir. Bundan başa düşülür ki, qədim çağlarda türk millətinin xaqanını Göytanrı təyin edirmiş. Xaqan seçilən şəxs keçənin və ya xalçanın üstündə oturdulub göyə qaldırılaraq onun Tanrının kölgəsi olduğu vurğulanıb bir növ ululanmış (25, s. 107). Xaqan da ona hökmranlıq qutunu Tanrı verdiyinə, Onun yerdəki kölgəsi olduğuna görə özünü daim adil olmaq məcburiyyətində hiss etmişdir. Belə hərəkət etmədiyi vaxt qurultay yığıb onu taxtından salmış və hökmdarlığı layiq olana vermişdir. Altay Türkləri bir atalar sözündə “Teñride Kuday, telekeydekaan” (Göydə Tanrı, yerdə xaqan) (11, s. 112) şəklində bu anlayışı dilə gətirmişdir. Azərbaycanda birinə insafli olması üçün “toyuq-toyuqdur su içir bir də dönüb Allaha (göyə) baxır” (5, s. 508) deyilir. Bu ifadə vurğulanan mifik inamın və anlayışın əsrimizdəki mirasıdır. Azərbaycanda kəndin başçısına kəndxuda, məcazi mənada kəndin tanrısı deyilməsi bu inam və düşüncəni vurğulanmasından özgə heç nə deyildir. Həsənoğlu da həmin inam və anlayışı məsnəvisində dilə gətirmişdir.

Gög qodı quluñ adını ol zaman  
Həm qaravaş adı bir oldu haman 83 (7, s. 119)

.....

Gög atamız yer anamuzdur yəqin  
Ol ikiniñ oğlıyuz biz üç həmin 89 (7, s.120)

Bəqərə surəsi 107-ci ayədə Tanrı, “Məgər sən bilmirsən ki, göylərin və yerin səltənəti (hökmrənliyi) ancaq Allaha məxsusdur və sizin Allahdan başqa bir dostunuz və yardımçınız yoxdur?!” (9, s. 18); yenə həmin surənin 117-ci ayində “Göyləri və yeri icad edən (yoxdan yaradan) Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman, ona (o işə) yalnız: “Ol!” -deyər, o da (fövrən) olar” (9, s. 20) deyər buyurmuşdur. İzzəddin Həsənoğlu da məsnəvidə həmin anlayışı,

“Qamu xalqı yaradan Xaliq oldur

Qamuya rizq virən Raziq oldur” 10202 (7 s.731) şəklində dilə gətirmişdir.

Keçmiş vaxtlarda ölüm babalarımızın dilində “uçmaq” kimi dilə gətirilmişdir. Azərbaycanda bu səbəblə ölənlər üçün “ruhu bacadan uçdu” ifadəsi işlədilir. Bu da ölən şəxsin Tanrıya yaxın olduğunu və Tanrının onu öz yanına qanadlandıraraq apardığına işarət edir. Mifik çağlarda insanı vahiməyə salan hadisələr Tanrının qəzəbi kimi yozumlanmışdır. Azərbaycanda da belə hallarda “göy guruldadı, yer titrədi”, “göy (göy-yer) titrəyir” (5, s. 251) şəklində dilə gətirilən ifadələr vahimədən xəbər verir. “Göylərə baş qaldırmaq=Şərəfli bir ömür sürmək” (6, s. 1315) ifadəsi də bir kəsin Tanrının istədiyi yolda yeridiyinə işarət edir. Həsənoğlu da bu anlayışı aşağıdakı beytdə dilə gətirmişdir:

“Vücudindən ev içi cənnət oldı

Bu uçmaq şahı ol Rizvanə bənzər” 442 (7, s. 144).

XV yüzildə vəfat etmiş Ələvi ozanı Həsən Dədə “Yerlərin göklərin binasını düzən” (20, s. 148) deyib hər bir şeyi Tanrının nizamladığına işarə etmişdir. Azərbaycan Türkləri “Göyə üz çevirmək=Tanrıya yalvarmaq” (5, s. 251); “Tanrının yerə tökülsün=Göy başına uçsun” (5, s. 496); “Tanrısına şllaq (təpik) atmaq=Yaxşılığa qarşı pislik eləmək; əlindəkinin qiymətini bilməmək” (5, s. 496); “Tanrı törpüsü dəyməmək=Həddən artıq kobud olmaq” (5, s. 495); “Tanrı deyəni demir=El razılaşanla razılaşmır; rüsvayın biridir” (5, s. 495) kimi idiomatik ifadələrlə dilə gətirərək nizamsızlıqla bağlı ifadələri gətirir. İzzəddin Həsənoğlu da Tanrının kainatı yaratmasının əsl məqsədinin özünə səcdə edilməsini arzuladığını aşağıdakı beytlərlə vurğulamışdır.

“İşbu aləm Tanrınınuñ bir qövlidir

Qullığında bəndəsi yoqsulidir” 74 (7, s. 119).

Ural-Altay bölgəsində yaşayan türk xalqlarının qamları Tanrı adına qurban kəsildiyində bir çadır quraraq özünə yardımçı olacaq ruhları səsləmək məqsədilə qavalını çalıb ruhları qavalının içinə doldurur. Qaval ağırlaşıb o götürə bilməyəcək həddə çatanda qam durub çadırın ortasına sancılmış qayın ağacının ətrafında fırlanmağa başlayır (21, s. 255). Dikilmiş həmin dirək qamın Tanrının dərğahına yüksələ biləcəyi nərdivandır. Qam onun ətrafında fırlanıb özünü Tanrı qatına yüksəldən dirəyə hörmətini bildirir. Azərbaycanda da bu inam “Başına dolanmaq; Başına dönmək=Özünü ona fəda etmək; çox sevmək, əzizləmək” (5, s. 96) kimi ifadələrlə dilə gətirilir.

Ulu babalarımızın inamına görə də göyün müəyyən qatları vardır. Şərq türklərinə görə göy doqquz mərtəbəlidir, ancaq qərb türklərinin inamına görə isə yeddi qatdan ibarətdir (28, s. 55-56). Azərbaycandakı mifik anlayışa görə də, göy yeddi təbəqədən ibarətdir (1, s. 26). Türkiyədə yaşayan Taxtaçı Türkmənlərinin inamına görə Tanrı göyün yeddinci qatında və bir pərdə arxasında əyləşmişdir. Möminin surəsinin 17-ci ayəsində “And olsun ki, Biz sizin üstünüzdə yeddi yol (göy) yaratdıq. Biz (onların altındakı) məxluqatdan da xəbərsiz deyilik. (Onları qoruyub saxlayır, nə etdiklərini bilirlik).” (9, s. 301). 18-ci ayəsində isə “Yeddi göyün Rəbbi və ərşin Rəbbi kimdir? - deyər sor” (8, s. 346); Mülk surəsinin 3-cü ayəsində “Yeddi göyü (bir-birinin üstündə) qat-qat yaradan da Odur. (Ey insan!) Sən Rəhmanın yaratdığına heç bir uyğunsuzluq görməzsən. Bir gözünü qaldırıb (səmaya) bax, heç orada bir yarıq (çatdaq, nöqsan) görə bilərsənmi?!” (9, s. 565) -deyilib. İşarət edilən ayətlər də göstərir ki, müqəddəs kitabımız Quran da göylərin yeddi qatdan ibarət olduğuna işarət etmişdir.

İzzəddin Həsənoğlunun “Kitabi-sirətin-nəbi” adlı məsnəvisində

“Yedi göglər qamu nur ilə təldi

Təbəssüm itdi çün lütfilə güldi”

445 (7, s. 144) deyərək göylərin yeddi qatı olduğunu vurğulamışdır. Göylə bağlı ifadələr “Sirətin Nəbi”nin bir çox yerdə öz əksini tapmışdır:

“Haq düzəldən yerlər ilə gögləri  
Düzmədi bir ancıləyin sərvəri” 1492 (7, s. 210)  
“Yidi göglərdə aduñ Sıddıq ola  
Haq saña Rizvanımı ruzi qıla” 2249 (7, s. 257)  
“Durmadiq andan dəxi olduq rəvan

Cünki dördüncü gögə irdik haman” 2961 (7, s. 300)

“Yüridik cün oradan dəxi gıtdik

Ol altıncı gögə bir dəmdə yetdük” 3129 (7, s. 310) deyə dilə gətirilən beytlərdə Həsənoğlu həmin anlayışı vurğulamış və Quranda da buyrulduğu kimi göylərin yeddi təbəqədən olduğunu vurğulamışdır. Həsənoğlunun yazdığı bu mısralar İslam dini ilə səsleşsə də onlar Türk millətinin mifik çağlardan bəri malik olduğu səmavi xarakterli inamını əks etdirmişdir. Deməli, mifik çağlarda, İslam dininin gəlməsindən minlərlə il qabaq ulu babalarımızın Tanrını göylərdə təsəvvür etmələri və ona tapınmaları, göyü yeddi təbəqə olaraq bilmələri onların tarix boyu səmavi dinə inandıqlarını da sübut etmiş olur -Şərq türklərinə görə göy doqquz təbəqədir. Yunus Əmrə də aşağıdakı beytində, “Ümmi bənəm Yunus bənəm dokuz atam dördtür anam Eşk odına düşüp yanam sud u ziyan nəmdür bənüm” deyərək göylərin doqquz təbəqə və təbiətdə olan hava, torpaq, su, atəş kimi dörd ünsürü vurğulamışdır. Ancaq bu qatlar deşilə bilər.

Anadoluda şiddətli yağış yağdığında “göy dəlinir” (27, s. 1395) deyilməkdədir. Azərbaycanda isə belə anlarda “göyün qarnı cırılıb” deyirlər. Anadoluda boyu çox uzun olanlara “göyə mərdinəvən dayamış” (27, s. 1393), əlçatmaz yerlərə çıxanlara “göyə mərdinəvən kurar”, Azərbaycanda da çox ucaboy adama “Tanrıya pay aparır” ifadələrini işlədirlər ki, bunlar da həmin anlayışı əks etdirməkdədir.

**Nəticə.** Göy, türk millətinin mifik təfəkkür tarixində xüsusi yerə malikdir. Babalarımız Tanrının əlçatmaz göylərdə olduğunu fikirləşmiş, göyü həm Tanrının məkanı kimi qəbul etmiş, həm də göyün onu təmsil etdiyinə inanmışdır. Bu düşüncənin müəyyən türk xalqının anlayışında da eynilə yaşadığı nümunələrlə əks etdirilmişdir. Kaşqarlı Mahmud “Divani-Lügəti-Türk” adlı əsərinin üçüncü cildinin 377-ci səhifəsində bu əsərini hazırlayarkən Oğuzların yaşadıkları yerlərdə dolanarkən onların əlini göyə açıb “Təñri” deyərək səslənməsini yadırgamış və “Yerə batası kafirlər göyə Təñri deyir” deyərək tənqid etmişdir. Kaşqarlı müsəlman idi, ancaq Oğuzlar isə hələlik Tanrıçılıq inamında idi, yəni müsəlman deyildi. Uzaq Sibirdən Anadoluya, uyğurların yaşadığı Şərqi Türküstandan Azərbaycana kimi olan coğrafiyalarda yaşayan hər bir türk xalqının dilində göy xüsusi anlama malikdir. Güneyli-qüzeyli Azərbaycan türkləri də göylə bağlı mifik anlayışlarını alqışlarında, qarqışlarında və deyim deyilən idiomatik ifadələrində bugün də davam etdirir.

## İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Acal, Arif – Bəydili Calal. Əsətlər, Əfsanə və Rəvayətlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Acalov Arif. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1988
3. Akaydın, Həli, Ahmet Harami Destanı, Tercüman, 1001 Temel Eser, İstanbul, 1972, 185 s.
4. Akpınar, Yavuz, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergah, 1994, 512 s.
5. Altaylı, Seyfettin, Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü. Ankara: Prestij, 2005
6. Altaylı, Seyfettin, Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü, C. I, Ankara: TDK, 2018
7. Altaylı, 2023, Kitāb-ı Siret-i n-Nebi, Ankara: Altınordu Yayınları, 934 s.
8. Ateş, Süleyman, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali. Ankara: Kılıç, 2007, 604 s.
9. Bünyadov, Ziya - Məmmədəliyev, Vəlif, Quran Tərcüməsi, Bakı: 1992, 1113 s.
10. Devletşah-İl, 1977, Devletşah Tezkiresi, İstanbul: Tercüman Yayınları, 167 s.
11. Dilek, İbrahim, Altay Türklərinin Ata Sözləri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK
12. Eliade, Mircea, Şamanizm (Çev.: İsmet Birkan), Ankara: İmge, 1999, 560 s.
13. Gökyay, Orhan Şaik, Dede Korkut Hikəyeleri. İstanbul: Kabalcı, 2006, 229 s.
14. Gömeç, Saadettin, Kök Türk Tarihi, Türksöy Yayınları, Ankara, 1997, 188 s.
15. Günay, Ünver - Güngör, Harun, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara: Ocak, 1997, 406 s.
16. Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötügen, 17. basım, 1998, 466 s.
17. Mengi, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, 2015, Ankara: Akçağ, 433 s.
18. Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, 642 s.
19. Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 1989, 644 s.
20. Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 2010, 778 s.
21. Radloff, W, Sibiryadan Seçmeler, (çev.: A. Temir). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, 408 s.
22. Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul: İşaret Yayınları, (çev.: A.Kazancıgil), s. 312
23. Şentürk, Ahmet Atilla - Kartal, Ahmet, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, 640 s.
24. Tekin, Talat, Orhon Yazıtları. Ankara: TDK Yayınları, 2006, 200 s.
25. Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946, 486 s.
26. Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995, 347 s.
27. Türkçe Sözlük, Ankara: TDK yayınları, 2011, 2244 s.
28. Yörükcan, Yusuf Ziya, Şamanizm, Ankara: Yol Yayınları, 2005, 221 s.

**Açar sözlər:** Mif, deyimlər, göy, təbiət, Tanrı, Türk

**Key words:** Myth, idioms, sky, nature, god, Turkish

**Ключевые слова:** Миф, поговорки, небо, природа, Бог, Тюрк

## Xülasə

İnsanlığın ilkin inamı mifik çağlardan başlamışdır. Xüsusilə təbiətdə hər fəsildə müşahidə olunan dəyişiklik, günəşin hər gün bir yerdən çıxıb əks yerdə batması, gecənin düşməsi, göydən xəlbirdən tökülürçəsinə suyun ələnməsi,

dolunun, insanı üşüdən qarın yağması, təbiəti alt-üst edən tufan, zəlzələ, gecələr dünyanı bürüyən qaranlıq, qaranlıqları işığa qərş edən ay və uzaqlardan göz qırpan ulduzlar insanların şüurunda bütün bunların gizli bir qüvvə tərəfindən yaradıldığı inamını meydana gətirmişdir. Əlbəttə, bu inamın kökündə o qüvvəyə duyulan qorxunun yaratdığı hörmət də dayanmışdır. Hər bir xalq özünəməxsus bir inam sistemi və Tanrı anlayışı yaratmışdır. Bu anlayış özünü türklərdə səmavi xarakterdə, bəzi xalqlarda isə büt şəklində göstərmişdir. Bu cür inanclarda Tanrı ilə insan arasında bir əlaqə qaynağının olması və bu inamın yayılması dildən asılı olmuşdur. İnam sisteminin dil içində kök salmış ünsürlərindən ən ömənli deyimlər olmuşdur. İdiomatik ifadələr bir anlayışı çatdırmaq, onu üzə çıxarmaq üçün xüsusi şəkildə yaradılmış ifadə qəlibləridir. Ancaq bu qəliblər Türk millətinin inanc fəlsəfəsinin ən dərin qatlarını və mifik anlayışının izlərini də özündə hiş etmişdir. Mifin dünyanı dərk etmə sistemi, mifologiyanın da onu öyrənən elm olduğu məlumdur. Məhz buna görə də mifologiya insanın ruh dünyasını simvollarla dilə gətirən güzgüyə oxşadılmışdır. Türk mifologiyasının əsas ilham qaynağı Tanrı, onu təcəssüm etdirən ünsürlərin başında da göy yer tutur. Türk millətinin göylə bağlı anlayışı mifik çağlardan tutmuş onun dilində və ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə Azərbaycan Türkcəsində və bəzi Türk xalqlarında göylə bağlı ifadələri, qədim əsərlərdə dilə gətirilən göylə bağlı anlayışları, inamları çatdırmağa çalışacağıq.

## Summary

The first belief in humanity began in mythological ages. Especially the reason of the seasonal changes in nature, the sunrise and the sunset, formation of night, rain, hail, snow, flood, earthquake, the moon and the stars covering the darkness of the night are created the belief in human mind, all these were created by a hidden force. But on the basis of this belief, there is an admiration for that force created by fear. Every nation has created an unique belief system and a belief in God. This belief has shown itself in some societies (Turks) as divine religion and in some societies as idols. In such beliefs it is largely dependent on language, that establish a bond between god and human and the spread of that belief. The most prominent components of the belief system are phrases, rooted in the language. Phrases are a form of expression specially designed to convey and describe a concept. But these patterns carry the deepest layers of the Turkish religion philosophy and the traces of our mythology. As is known that myth is a system of understanding the world and mythology is a science that learns it. That is why mythology is a mirror that symbolized the human spirit with symbols. The main source of inspiration for Turkish mythology is God and the sky is at the beginning of the elements that embody God. Turkish people understanding of the sky has been found in his language and literature from the mythical ages. We will try to convey the phrases about sky related to the Azerbaijani Turkish language in this notice and beliefs, understandings about sky in old literary works.

## Резюме

Первоначальная вера человечества началась с мифических эпох. Особенно изменения, наблюдаемые в природе в каждое время года: солнце, каждый день встающее из одного места и заходящее в другом месте, наступление ночи, льющая с неба вода, град, снег, от которого людям становится холодно, бури, сбивающие с толку природу, землетрясения, поздняя Тьма, охватившая весь мир, заходящая луна, освещающая тьму и мерцающие издали звезды, создали в сознании людей веру в то, что все это создано скрытой силой. Конечно, в основе этой веры лежит уважение, вызванное страхом перед этой силой. Каждая нация создала свою собственную систему верований и концепцию Бога. Это понятие имеет у тюрков небесный характер, а у некоторых народов оно проявлялось в виде идола. Существование источника общения между Богом и человеком, заключающегося в таких верованиях, и распространение этого верования зависели от языка. Идиомы являются наиболее важными элементами системы убеждений, укорененных в языке. Идиоматические выражения – это выражения, созданные особым образом для передачи понятия и раскрытия его. Однако эти образцы сохранили глубочайшие пласты мировоззрения тюркского народа и следы мифологической концепции. Известно, что миф – это система понимания мира, а мифология – наука, его изучающая. Именно по этой причине мифология уподобляется зеркалу, выражающему с помощью символов духовный мир человека. Главным источником вдохновения в тюркской мифологии является Бог, а небо является вершиной олицетворяющих его стихий. Понимание неба тюркской нацией нашло отражение в ее языке и литературе с мифических времен. В этой статье мы попытаемся передать выражения о небе у азербайджанских тюрков и некоторых тюркских народов, представления о небе, выраженные в древних произведениях.

**RƏYÇİ:** dos. E.Vəliyeva